

Füzulinin “Mətlə-ül-Etiqad” fəlsəfi traktatı

Fəridə Əzizova
Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: faridazizova@gmail.com

Annotasiya. Bu məqalədə şairin ərəbcə yazılmış “Mətlə-ül-Etiqad” fəlsəfi traktatına əsasən, sənətkar Füzulinin mütəfəkkir Füzuli kimi formalaşması, təşəkkülü və təkamülündə antik Ellin mədəniyyətinin, Fales, Sokrat, Empedokl, Anaksagor, Heraklit, Pifaqor, Demokrit, Aristotel, Prokl kimi yaradıcıları, Əl-Fərabi, İbn-Sina, İmam Qəzəli, Nəsirəddin Tusini kimi İslam Şərqi alimlərinin dayaq nöqtələri kimi mövqeyi açıqlanır. Sürəkli zaman dövrlərində ərsəyə çıxan bir-birindən fərqli elmi-fəlsəfi problemlərin və dini etiqad və məramların – atəspərəstlik, zərdüştilik, məzdəkilik və s. kimi ideoloji təsisat və axınların, müsəvilik, isəvilik və nəsrənilik, islam və islami təmayül və cərəyanların aləmin mənşəyi, kainat, yaradılış, ülvə və sufi varlıqlar, aləm və zaman nisbəti, ilk təkan, ruh və cisim, xaliq və məxluq və s. haqqında düşüncə və baxışlarına şairin mütəfəkkir-mövlana-filosof münasibəti aydınlaşdırılır, müxtəlif ilahiyyatçı alim və filosofların idrak nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirlərinin Füzuli şərhə verilir. Eyni zamanda, Füzuli irsində xeyir və şər, iradə, qəzavü qədar, təqdir kimi fəlsəfi-irfani-etik problemlərin yönümü işıqlandırılır, təsəvvüf dünyası duyğunun başlıca əsaslarının təhlil və açımı da bu tədqiqatda geniş şəkildə əksini tapmışdır.

Açar sözlər: alim, filosof, dünya, idrak, kainat, irs

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.11.2024; qəbul edilib – 27.11.2024

Fuzuli's philosophical treatise “Matla-ul-Etiqad”

Farida Azizova
Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: faridazizova@gmail.com

Abstract. In this article, the author examines the development and evolution of Mahammad Fuzuli as a thinker. This complex process highlights the contributions of ancient philosophers and scientists, including Thales, Socrates, Empedocles, Anaxagoras, Heraclitus, Pythagoras, Democritus, Aristotle, Plato, as well as notable scholars from the Islamic East such as Al-Farabi, Ibn-Sina, Imam Ghazali, and Nasir al-Din Tusi. These figures serve as foundational influences in the formation and evolution of Fuzuli's philosophical thought. The author explores Fuzuli's attitude towards the judgments of ideologists and theologians of various teachings – Mazdism, Zoroastrianism, fire worship, as well as the views of representatives of such traditions as Judaism, Christianity, and Islam with its numerous branches on issues of creation, the cosmogony of the universe, spirit and flesh, the Creator and His creations. The work highlights philosophical

and ethical problems in Fuzuli's own legacy, such as good, evil, will, predestination, and provides the foundations of Sufi worldview.

Keywords: scholar, philosopher, world, knowledge, universe, legacy

Article history: received – 13.11.2024; accepted – 27.11.2024

Giriş / Introduction

Dahi şair-mütəfəkkir M.Füzulinin yaradıcılığı, bir qayda olaraq, əsasən, birtərəfli – korifey-şair nöqtəyi-nəzərindən araşdırılıb öyrənilsə də, az öyrənilmiş, yaxud heç öyrənilməmiş problemlər, o cümlədən şairin görkəmli alim olması məsələsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu mürəkkəb prosesdə başəri təfəkkür və idrakın böyük tarixi inkişaf yolu, o yolun üstündəki dönüş nöqtələri, dayaq məntəqələri, əsası Antik dövrün Fales, Sokrat, Empidokl, Anaksagor, Heraklit, Pifaqor, Demokrit, Aristotel, Platon kimi elm və mədəniyyət xadimləri, müsəlman Şərqində əl-Fərabi, İbn-Sina, İmam Qəzəli, Nəsirəddin Tusini kimi alimlər tərəfindən qoyulan mərhələləri görünür. Şair-mütəfəkkirin əsərlərinə yalnız bu fonda, bu prizmadan baxdıqda onun elmi-fəlsəfi problemlərə, İslam, zərdüştilik, yəhudilik, məzdəkilik, xristianlıq və manillikdəki dini təlim, məzhəb və cərəyanlara münasibəti, həmçinin bu din və təriqətlərlə bağlı təsəvvürlərini öyrənmək olar.

Əsas hissə / Main part

Fəlsəfə və dini dünya görüşlərindəki təzad və fikir ayrılıqlarını öyrənən şair-mütəfəkkir “Mətlə-ül-Etiqad” risaləsində öz mühakimələrini qurur, kainatın kosmoqoniyası, dünyanın xilqəti, ilahi varlıqlar, zaman və məkan, cisim və can, Xaliq, onun məxluqatı və digər məsələlər barədə məlumat verməyə və onlar haqqında həqiqətlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Əsərdə müxtəlif ilahiyyatçıların mülahizələri izah edilir, fəlsəfi və etik problemlərin müxtəlif aspektləri işıqlandırılır, Füzulinin “Xeyir” və “Şər”, fərdi iradə və ilahi qədar kimi anlayışlara şəxsi münasibəti verilir. Müəllif Yaradandan öz əsərinə uğur dilədiyi qısa ənənəvi müqəddimədən sonra öz əsərini dörd bölməyə ayırır: “Elmin idrakı və idrakın elminə dair”, “Aləmin hallarının idrakına dair”, “Zəruri varlığın idrakına dair”, “Peyğəmbərlik və onunla bağlı məsələlərin idrakına dair”. Birinci hissənin dörd fəslə bu və ya digər fəlsəfi cərəyanlara başçılıq edən müxtəlif mütəfəkkirlərin dünyanın yaranması ilə bağlı baxışlarını əks etdirir. Birinci hissənin ilk fəslə idrak və biliyin (elmin) mahiyyəti, ikinci fəslə onların zəruriliyi, üçüncü fəslə onların növləri, dördüncü fəslə isə onların dərk edilməsi yolları haqqındadır. Füzuli mütəfəkkillərə, qədərillərə, salehilərə, cəbərillərə, cəhimiylərə, əşərilərə, mötəziliylərə, işraqiyyə cərəyanının nümayəndələrinə, sufilərə və digərlərinə istinad edərək müxtəlif mütəfəkkirlərin, ilahiyyatçı alimlərin idrak və bilik haqqında görüşlərinin əsas tezislərini xülasəsini verir. Mötəziliyyənin təməl ehkamları bütün ərəb-müsəlman fəlsəfəsində daha dərin teoloji və fəlsəfi baxışlar üçün təkan və çıxış nöqtəsi olub, Şərq və Qərbi fəlsəfəçilik modelinin sintezinin həlledici təsiri ilə ərsəyə gələn qeyri-ənənəvi ehkamların inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən oriyentir rolunu oynayır. Müsəlman Şərqi X əsrdən başlayaraq kütlələrin şüurunun fəth etməyə və hər biri öz təliminin yeganə düzgün yol olduğunu sübut etməyə çalışan müxtəlif cərəyan və məktəblərin təmsilçilərinin ideoloji mübarizəsinə səhnə olub. Bu mübarizə yüzillər boyunca sənəməyib, ərəb-müsəlman teoloji dünyagörüşündə öz aktuallığını itirməyib. Bəlkə də elə həmin arasıksız ideoloji ittifak və çəkişmə prosesi dahi şair və alim Füzulinin bu əsərinin, həmçinin bu qəbildən olan digər əsərlərin ərsəyə gəlməsinə zəmin yaradıb. Füzulinin “Mətlə-ül-Etiqad” risaləsi ən erkən doksoqrafik əsərlərdən olsa da, onların birincisi deyil. Bu qəbildən olan ilk əhəmiyyətli əsər yunan müəlliflərin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etmiş bağdadlı şiə ilahiyyatçısı və

Şərq mütəfəkkirlərinin yunan fəlsəfəsinə marağı Harun ər-Rəşidin (vəfat ili – 809) hakimiyyəti zamanı geniş vüsət alan tərcümə hərəkatı dövründə, həmçinin onun oğlu Abdulla əl-Məmunun Bağdadda yaratdığı "Hikmət evi" [2, s.126-143] akademiyasının fəaliyyəti illərində daha aydın hiss edilir, hərəcdən hələ ömir Xəlid ibn-Yəzidin (vəfat ili – 708 və ya 709) sağlığında Aristotelin "Orqanon"unun ayrı-ayrı fəsiləri, Abbasi xəlifəsi Əbu-Cəfər Abdulla ibn-Məhəmməd əl-Mənsurun hakimiyyəti dövründə (754–775-ci illər) əsə Porfirinin "Giriş"i, Ptolomey və Evklidın əsas əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Aristoteldən başqa, digər yunan filosoflarının, məsələn,

Universal biliklərə malik olan ustad filosof Füzuli elmin bir çox sahələri ilə dərindən tanışlığını nümayiş etdirərək öz dövrünün təsdiqlənmiş elmi faktlarını öz ədəbi irsinə, ölməz bədii əsərlərinə ustalıqla daxil etməyi bacarıb. "Mətlə-ül-Etiqad" fəlsəfi əsəri isə bunun bariz nümunəsi sayıla bilər. Əsərin ikinci bölməsinin ikinci fəslində müəllifin kainat, ulduzlar, planetlər, minerallar, bitki və heyvanlar aləmi ilə bağlı fikirləri yer alır – onun maraq dairəsi, doğrudan da, sonsuzdur [1, s.27]. Ərəb dünyası artıq təbiətşünaslıq elmi ilə tanış idi. Hələ xəlifə Mənsur məşhur təbib Georg Boxtişunu Qondışapurdan Bağdada dəvət etmişdi. Boxtişu isə öz tələbələri və övladlarının köməyi ilə Bağdadda böyük tibb məktəbi yaratmışdı, həmçinin orada Qalenin əsərlərinin nəşrinə başlamışdı. Elə həmin mühitdə, həmin dövrdə bağdadlı alim İbrahim əl-Fəzari "Sidhanta" kimi məşhur olan hind astronomik əsərini tərcümə etdi və bu hadisə astronomiya elminin inkişafında əvəzsiz rol oynadı. Əhvazlı (İran) Nobəxt və Əbu-Səhl İbn-Nobəxt də astronomiyaya dair bir neçə əsəri orta fars dilindən ərəbcəyə çevirmişdilər. Bu sahədə görülən işlərdən bağdadlı münəccim Əl-Bəttaninin (847-929) əsərlərini xüsusi qeyd etmək olar. O, bir neçə mühüm orijinal nəzəriyyələr yaranıb, astronomiyaya dair parlaq araşdırmalar ərsəyə gətirib. Qusta ibn-Luqa əl-Bəlbəki "Göy kürəsi haqqında kitab", Bağdad rəsədxanasının rəhbəri Sabit ibn-Qürre əl-Hərrani isə "Günəş ili haqqında kitab" və "Günəşin hərəkəti haqqında" əsərlərini yazıblar. "Mətlə-ül-Etiqad"dan göründüyü kimi, Füzuli öz əsərində yer verdiyi bu və ya digər elm sahəsinin ən xırda nüanslarını peşəkər səviyyədə öyrənməkdən ötrü bu əsərləri kamil tədqiqatçı marağı ilə araşdırıb və risaləsinə professional yanaşmışdır. O, əsərinin üçüncü bölməsinin ikinci fəslində mexanika, coğrafiya, musiqi, optika, tibb, şüurşünaslıq kimi geniş sahələr üzrə dihaniyə əsərləri ilə məşhur olan XIII əsr riyaziyyatçı və astronomu Nəsirəddin Əbu-Cəfər Məhəmməd ibn-Məhəmməd ət-Tusini (1201-1274) [3] də yad edib. O öz əsərində Tusinin ədədlərlə bağlı geniş rəasional və irrasional

27

təsəvvürlərinə də toxunur. Ustad Tusi hesab edirdi ki... "hər hansı ədəd əgər müəyyəndirsə, onun müəyyənliyində sonu da vardır" [1, s.27].

Beləliklə, Füzulinin "Mətlə-ül-Etiqad" əsərində ən qədim zamanlardan ta şairin yaşadığı dövrə qədər, bütövlükdən zərdüştiliyə, yəhudilikdən xristianlığa, islam və onun məzhəblərinə qədər böyük zaman kəsiyində ideoloji cərəyanların, inancların, dinlərin, ehkamların müxtəlif problemləri, dünyanın yaranması, insan, onun bu dünyadakı rolu, vəzifəsi, həyat və ölüm ilə bağlı baxışlar, mühakimələr bu və ya digər dərəcədə əks olunub və onların fərdi yozumu verilib. "Mətlə-ül-Etiqad" Füzulinin izləyib araşdırdığı ideoloji təlimlərin bir növ panoramıdır, ümumi mənzərəsidir, o bizə Orta əsrlər ərəb-müsəlman fəlsəfəsindəki Antik dövr filosoflarının ideoloji irsini aydın göstərir. Elmi əsərin mühüm cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada islamın mötəzili, şiə, sünni və digər məzhəblərinin tərfi verilir, onların yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynamış şəxsiyyətlər haqqında məlumat verilir, həmçinin islamaqədərki dövr izlənilir. Bu əsəri oxuyanda Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə mövcud olmuş bir çox ideoloji cərəyanlar adamın gözləri qarşısından keçir. Dahi mütfəkkir "Mətlə-ül-Etiqad"da müxtəlif təriqət və cərəyanlara öz münasibətini də bildirir və bu onun özünün dünyagörüşünə də bir işıq salır. "Mətlə-ül-Etiqad" Yaxın Şərqdə bir çox dini cərəyanları təkcə ərəb-müsəlman fəlsəfəsinin deyil, həm də Antik dövr mütfəkkirlərinin fəlsəfi baxışlarını əks etdirən ideoloji təlimləri nəzərdən keçirməyə imkan verir, özliyində fəlsəfə tarixinə dair bir məxəzdir və heç şübhəsiz, bu, əsərin qiymətini daha da artırır. Əsərin daha bir diqqətəlayiq cəhəti var. O, ilk baxışdan ilahiyyat mövzulu əsərə oxşayır, həmin dövrə ilahiyyat kitablarının yeri vardı, hətta onların yayılmasına rəvac verildi. Fəlsəfi əsərlər haqqında isə bunu demək olmaz, çünki onların yayılmasına münasibət birmənalı deyildi. "Mətlə-ül-Etiqad"-ın müəllifi Füzuli ənənəvi yolla getməyib. O, teoloji problemləri müasirlərinin almadığı fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən, əmma hər halda yol verilən rəqursdan işıqlandırıb, tez-tez Quran ayələrinə istinad edib, müsəlmanların müqəddəs kitabından sitatlar gətirib, bununla da bəhs etdiyi mütfəkkirlərin bir sıra tezislərinin Quran ehkamlarına uyğun olduğunu əyani göstərib.

Nəticə / Conclusion

Füzuli yaşadığı Orta əsr islam cəmiyyətindən asılı olmayaraq, istənilən fikrin açıq və aydın ifadə edilməsinin tərəfdarı idi, özü isə seyrçi kimi görünməyə çalışırdı. Bununla da öz auditoriyasına qarşıya çıxan ideoloji ixtilaflarda seçim etmək, öz fərdi mövqeyini müəyyənləşdirmək imkanı verirdi. İstər qəzəl olsun, istər qəsidə, istər poema olsun, istər nəsr stijetləri, yaxud da burada araşdırdığımız "Mətlə-ül-Etiqad" – dahi ustadın hər əsəri, ümumilikdə bütün yaradıcılığı rəssam Füzulinin səhrlı fırçasından güc alan, mütfəkkir Füzulinin mənalı, dərin, müdrik sözlərinin ecəzkar boyaları ilə insanı ovsunlayan rəsm kətanıdır, sənət əsəridir.

Ədəbiyyat / References

1. Füzuli-əl-Bəğdədi. Mətlə'u-əl-'itiqad və-əl-qasaid-əl-'arabiyyə. – Bəğdad, dər-əl-kütüb və-əl-vasaiq, s.23 (ərəb dilində).
2. Азизова, Ф. Коллективные факторы посредничества. // Литературное посредничество как система в арабском халифате. – Баку: Элм, 2009, s.126-143, 304 s.
3. Алекперли, Ф. Эволюционные взгляды Насиреддина Туси. – Баку: Örnək. 2000; А.Рзаев. Насиреддин Туси. Политико-правовые воззрения. – Баку: Elm, 1983; М.Диноршоев. Философия Насиреддина Туси. – Душанбе: Дониш, 1968, 157 с.; А.Боголюбов. Математики. Механики. Биографический справочник. – Киев: Наукова думка, 1983, 639 с. (rus dilində).

Философский трактат Физули «Матла-уль-итикад»

Фарида Азизова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: faridazizova@gmail.com

Резюме. Физули, более известный как выдающийся поэт-художник, представлен в данной статье прежде всего как учёный; этап становления его как мыслителя-философа был сложным процессом, в ходе которого прослеживается широкое историческое пространство движения человеческой мысли и познания, вехи и ориентиры которых обозначены в равной степени как творцами античной науки – (Фалес Милетский, Сократ, Пифагор, Аристотель и многие другие), так и учёными исламского Востока – ал-Фараби, Ибн-Сина, имам Газали, Насреддин Туси.

Автором исследуется отношение Физули к суждениям идеологов и богословов различных учений – маздаизма, зороастризма, огнепоклонничества, также рассматриваются воззрения представителей иудаизма, христианства, ислама с его многочисленными ответвлениями, вопросы сотворения мира, космогонии вселенной, духа и плоти, Творца и его творений. В работе освещаются философские и этические проблемы в наследии самого Физули, такие, как добро, зло, воля, предопределение, даются основы суфизма.

Ключевые слова: учёный, философ, мир, познание, вселенная, наследие